

Kitap Değerlendirmesi / Book Review

İslam Kelâmında Zihniyetler
-Mâtürîdîlik, Eş'arîlik ve Selefilik Üzerine Tezler-
Mehmet Evkuran
(Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019, 224 sf.)

Muhammet AYDIN*

Tanıtımını ve değerlendirmesini yaptığımız bu çalışma Mehmet Evkuran tarafından kaleme alınan yedi makaleden oluşmaktadır. Bu tanıtım yazısında her bir makaleyi ele alırken çarpıcı olduğunu düşündüğümüz kısımlarına yer vermek isteriz. Eserin önsözünde yazarın açıklayıcı değil anlamayı önceleyen bir dil kullandığı dikkatimizi çekmektedir. Yazarın bunu metodolojik bir ilke olarak benimsediği anlaşılmaktadır. “Teorik düzeyde kalan salt metin analizlerinin, kelâm ekollerini anlamada yetersiz kalacağı ve hatta yanıltıcı sonuçlar doğurabileceği açıktır. Zira metinler, Müslüman toplumların tecrübelerini yansıtan dönemsel tanıklıklardır. İslam’ın temel ilkelerini taşıması yanında bir ekolün belirli bir tarihsel anda tercih ettiği teolojik görüş ve yorumlarını da yansıtmaktadır. Üstelik ekoller sürekli çatışan yalıtık yapılar olarak görmek tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Ekoller zaman zaman birbirlerine yaklaşmış, etkileşimde bulunmuş ve sentezler çıkmış ya da daha büyük ve kapsamlı bir çatı altında bir araya gelmişlerdir. Sünni paradigmanın klasik ve modern dönemlerdeki hikayesi bunun en çarpıcı örneğini oluşturmaktadır. Bu nedenle Kelâm geleneği üzerinde çalışırken çatışma, uyum ve sentez davranışlarını içeren çok yönlü yaklaşımların geliştirilmesi gerekmektedir.” (Evkuran, 2019, 8).

İlk makale “**Çağdaş İslam Düşüncesinde Mezhep Tasavvurları**” başlığıyla takdim edilmiştir. Yazar burada ilginç bir paradoksa işaret etmektedir. “Herhangi bir dine ilgi duyan ve onu daha yakından tanıma ihtiyacı hissedenlerin daha ilk adımda fark ettikleri gerçek, dinsel hakikatin zamanla farklı alt kimlikler tarafından sahiplenilmesinden doğan farklı din yorumlarının varlığıdır. En kestirme anlatımla mezhepleşme sorunudur. Öyle ki bu yorumların oluşturduğu anlama, algılama ve yorumlama biçimleri, dinin o saf ve özgün mesajına ulaşmayı önemli ölçüde zorlaştırmaktadır. Tarihsel ve teolojik olarak dinin özüne ulaşma çabaları, beraberinde dinsel farklılaşmaların nasıl anlaşılması gerektiği sorununu da getirmiştir. Bu, tarih boyunca olduğu gibi günümüzde de dinle ilgili problemlerin anlaşılmasında ve çözümlenmesinde ana sorun olmayı sürdürmektedir.” (Evkuran, 2019, 13). Mezheplerin teolojik anlamını ve meşruiyetini sorgulamadan önce bu yapıların ortaya çıkışlarının tarihsel ve sosyolojik açıklamasının yapılması gerekmektedir. “Zira Kur’ân’a gidildiğinde alınacak cevap, fırkalaşmanın kötülüğünden başka bir şey değildir. Tevhid kavramını hem teolojik hem de sosyolojik düzeylerde inşa etme mücadelesi veren dinsel söylemin, bağlularını bölünme ve farklılaşmadan sakındırması kadar doğal bir şey olamaz; ancak diğer yandan dinin farklı anlaşılması ve yorumlanması öğretiyeye değil olguya ve realiteye dâhil edilmesi gereken bir problemdir. Şu halde bu sorunun cevabının araştırılması gereken zemin, tarihsel ve toplumsal gerçeklik alanıdır.” (Evkuran,

* Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Assistant Prof., Gumushane University Faculty of Theology Department History of Islamic Sects, Gumushane, Turkey. maydin@gumushane.edu.tr, ORCID NO: 0000-0002-0099-9024.

2019, 16). Bu makalede ayrıca Evkuran'ın cevabını aradığı sorular şunlardır: Mezhepçilik bir özden uzaklaşma mıdır? Bir mezhebe bağlanmak zorunlu olarak sapkınlık mıdır? Şiddeti ve barbarlığı önlemede mezhebi kimliklerin yatıştırıcı ve kurucu gücüne dayanmak mümkün müdür? İslam'ın tüm hakikatini eksiksiz temsil etme iddiasındaki Selefi savrulma karşısında Sünni ve Şii dünyanın ortak ya da kendi bağlamlarında üreteceği çözümler nelerdir? Mezheplere bilimsel ve entelektüel yaklaşımın mantığı nedir? (Evkuran, 2019, 28-34).

İkinci makalenin başlığı **“Mâtürîdîliğin Teolojik–Sosyolojik Arka Planı”** şeklindedir. Sosyolojik yaklaşımla teolojik metodun farkını yazardan takip edelim: “Sosyolojik yaklaşım sosyal hayata etkisi açısından bir kurum olarak dini ve dinsel yapıları inceler. Kendi kavram ve yöntemleriyle olgusal olarak bunları ele alır. Betimleyici bir yöntem izleyen sosyolojik yaklaşım, dini yapı ve oluşumların din açısından geçerliliğini sorgulamaz. Buna karşılık teolojik yaklaşım, dinin ilk ortaya koyduğu özgün öğretiyi esas alarak sonradan ortaya çıkan inanç ve düşüncelerin buna uygunluğunu tespit eder. Farklılaşmaların teolojik anlamını ortaya kaymayı amaçlar.” (Evkuran, 2019, 39). Evkuran İslam dünyasının istikrar arayışı ile siyaset arasındaki ilişkide önemli saptamalarda bulunmaktadır. İslam dünyası tarihsel süreç boyunca sürekli istikrar ihtiyacı içinde olmuştur. Gerek içteki iktidar mücadeleleri gerek Moğol istilası, Haçlı seferleri gibi dışsal etkenler yüzünden bir türlü düzen, huzur ve istikrar sağlanamamıştır. Düşünce, sanat ve bilim gibi yüksek toplumsal yapılar, kurumsal gelenekleri güçlü, istikrarı sağlamış, çoğulculuğa imkân tanıyan yerleşik toplumlarda daha hızlı gelişir ve kökleşir. İslam dünyası ise kuruluşundan bu yana kurumsallaşma sorunlarını bir türlü çözememiştir. İstikrar ve güven ihtiyacından dolayı da siyaset diğer kurumlardan daha belirleyici olmuştur. İslam toplumunun aşırı politik gelişimi diğer gelişmeleri baskılamış ve kendine tabi kılmıştır. Bu çerçevede siyasal öncelikler ilmi ve hatta dini önceliklerin de önüne geçmiştir. Bu durum, bağımsız bir ilmi kurumsallaşmayı da önlemiştir.

Kitabın üçüncü makalesinin konusu **“Mâtürîdî Düşüncede Din Teorisi”** hakkındadır. Dinin amacı nasıl bilinir? sorusuna cevap ararken yazar insan unsuruna da yer vermektedir. “Ontolojik olarak din, Tanrı'nın iradesinin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Ancak Tanrı'nın iradesinin bir sonucu ve açılımı olarak din, anlamını Tanrı-dışında bulur. Ve tüm açıklamaların odağında insan vardır. Din, Tanrı'nın tek taraflı ve kendisi için yaptığı bir konuşma değildir. Muhatabının anlaması ve yerine getirmesi beklenen ve bunun da mümkün olduğu bir anlam ve yükümlülükler bütünüdür din. Dinin ontolojik kökeni, kaynağı Tanrı ile ilgili temel ilkelere göndermede bulunur. Ancak bunlar metafizik içeriktedir. Oysa dinin muhatabına, hedefine yöneldiği ve anlamını bulduğu varlığa/insana göre anlamak problemi daha somut fiziksel düzeye yerleştirmek anlamına gelir. Bu bağlamda din, sadece insanı varsaymakla kalmaz. Onun bazı temel doğal özelliklerine ve eğilimlerine de göndermede bulunur. Örneğin din, düşünme ve irade yeteneğine sahip özgür bir varlığa seslenir. Dini hitap, iyi-kötü, doğru-yanlış bilgisine sahip ya da bu ayrımları seçebilecek temyiz gücünü taşıyan bir özne-varlığa seslenmektedir.” (Evkuran, 2019, 85-86). Din gönderildikten ve peygamberin tebliği ulaştıktan sonra, dinin anlamı ve gönderiliş nedeni üzerinde düşünmenin ne gibi yararı olduğu sorgulanabilir. Zira bu aşamadan sonra nedenleri tam olarak tespit etmek mümkün değildir ve farklı akıl yürütmeler ve yorumlar mümkündür. Nedenler her ne olursa olsun, dini görevlerin yerine getirilmesinin gereği ortadan kalkmayacaktır. Bu itirazlar görev adamlığı ekseninde algılanan bir dindarlık için tatmin edici gözükmemektedir. Ancak dini kimliklerin derin krizler yaşadığı süreçlerde bu söylemler, sorun çözmek bir yana daha da itici görünmektedir. Dinin niçin gönderildiği, insan-din ilişkisinin incelikleri, dinin insan ve topluma yararları, dini emir ve yasaklardaki anlam ve hikmetlerin araştırılması, bireylerin ahlaki ve entelektüel derinleşmelerine büyük katkılar sağlamanın yanında din ile hayat arasındaki mesafenin kapatılması için de yararlı olacaktır. (Evkuran, 2019, 101).

Kitabın bir diğer makalesinin konusu **“Mâtürîdî Düşüncede Ahlakın Temellendirilmesi”** hakkındadır. Evkuran Tanrı tasavvuru ile ahlak ilişkisi hakkında Tanrı teorisi ile ahlakın ilişkilendirilebileceği iki temel noktayı öne çıkarmaktadır. “İlk olarak Allah'ı tasavvur ederken hangi niteliklerin temel alınacağı gelmektedir. İlahi sıfatların hangilerinin asıl, hangilerinin de tâli kabul edileceği, sıfatları anlatan nasslardan yola çıkarak ve tenzih ilkesini koruyarak hangi sıfatların hakiki, hangilerinin de mecazi sayılması gerektiği, kelâm ekollerinin ele aldığı temel tartışma konularından biri olmuştur... Diğer önemli bir sorun da zat-sıfat ilişkisidir.” (Evkuran, 2019, 108). Yazar Tanrı tasavvurunun insanın ahlaki özneliğine etkisinin olduğunu düşünmektedir. “Kudret ve irade açısından baskın bir Tanrı tasavvurunu ontolojisinin merkezine yerleştiren teolojinin neden olduğu problemler, en net biçimde ahlak alanında yaşanmaktadır. Zira insanı ahlaki özne-mükellef olarak tanımlayamayan bir teolojiden, sürdürülebilir ve uygulanabilir bir ahlaki yaşantı kurgulaması beklenemez. Mâtürîdî'nin

kelâm anlayışı ve felsefesinin farkı burada önemlidir. Şöyle ki, sünni paradigmadaki bu tıkanmayı içeriden fark eden Mâtürîdî, temel sünni ilke ve hassasiyetleri korurken diğer yandan makul bir teklif teolojisi kurmaya çalışmıştır. Onun Eş'ari'den ayrıldığı önemli noktalardan biri, cüzi iradeden söz etmesi ve daha da önemlisi cüzi iradenin eylem anında yaratılmamış olmasıdır.” (Evkuran, 2019, 126-127).

Kitabın beşinci makalesinin konusu **“Eş'ari Kelâm Sisteminin Teolojik Temelleri”** hakkındadır. Yazar öncelikle mezheplere dair önemli bir soruna değinmektedir. “Mezhepleri ve kelâm ekollerini ele alırken onları yalıtık ve ilişkisiz yapılar olarak algılamak kültür yorumculuğu açısından da geçerli bir yaklaşım değildir. Oysa aynı kültür havzasına ve aynı coğrafyada ortaya çıkan sosyal ve tarihsel yapıların birbirlerinden bağımsız olduklarını düşünmek daha baştan yanıltıcıdır.” (Evkuran, 2019, 146). Evkuran'a göre “genelde sünni kelâmı özelde is Eş'ari kelâmı için söylenebilecek söz, dini teklifin başarılı bir biçimde temellendirilemeyeşidir. Teklif kavramı temelde insanın sorumluluğuna o da özgürlük kavramına dayanır. Bu ikisi, insanın eylemleri üzerinde bilgi, irade ve kudretinin hakim olmasını gerektirmektedir. Teklif düşüncesinin özünü insanın yetkinliği ve eylemi üzerindeki etkinliği oluşturur. Oysa biz Eş'ari ile birlikte insanın eylemde bulunabilme, eyleminin anlamını kavrayabilme, muhtevasına vâkıf olabilme yeteneklerini iptal etmiş bulunuyoruz.” (Evkuran, 2019, 153).

Kitabın altıncı makalesinin konusu **“Ahlak Sorunu Olarak Nedensellik-Özgürlük İlişkisi”** hakkındadır. Yazar bu konuyu Eş'ari kelâmı özelinde değerlendirmektedir. Nitekim ona göre nedenselliğin reddedilmesinin maliyeti pahalı olmuştur. “Bu yaklaşım sadece ilmin ve felsefenin değil, ahlakın temelini de yok etmektedir. İnsan eylemlerinin ortaya çıkışı bir nedenden yoksun ise ve insan kendi eylemi üzerinde bir etkiye sahip değilse, ahlaki özgürlükten uzak bir sorumluluk düşüncesi ortaya çıkacaktır. Bu durumda insanların hangi nedenden dolayı ödüllendirildiği ya da cezalandırıldığı kelâmî ve ahlaki bir kriz olarak belirecektir... Cebr, Allah'ı yüceltme adına insandaki kudret ve iradeyi inkar eden bir okuma biçimidir. İrade, kudret ve eylem arasındaki nedenselliği ya da etkileşimi reddeden bu bakış açısı kötülük sorununa yol açmasının yanında dünya-ahiret arasındaki nedensellik ilişkisinin de kaybedilmesine yol açmaktadır. Ayrıca aktüel olay ve olgular arasında anlaşılması mümkün bir ilişkinin bulunmadığını ortaya koyması açısından da dünyaya karşı bir yabancılaşmayı da getirmektedir.” (Evkuran, 2019, 161).

Kitabın son makalesinin başlığı **“Kriz Teolojisi ve Toplumsal Hareket Olarak Seleflik”** şeklindedir. Selefî ideoloji ve İslam dünyasındaki etkileri üzerine bir analiz, alt başlığıyla kaleme alınan makalede şu sorulara cevaplar aranmıştır: *Seleflik: köken ve eğilimler; selefî paradigmayı anlamak; selefiliğin selef ile ilişkisi: selef selefî miydi?; modern bir ideoloji olarak seleflik: öfkeli kalabalıklar ile körfez lobisi arasında kıvranan düşünce; antikültüralist bir teoloji olarak seleflik; selefî nihilizm karşısında mezhepleri yeniden düşünmek; selefizm kelebek etkisi yaratır mı? Sünnilik-seleflik ilişkisi; selefî ideolojide bilgi problemi ve teolojik kin nasıl yatıştırılır?* Yazarın selefiliğe dair rasyonel, teo-psikolojik ve antropolojik yorumlarda bulunduğu görülmektedir. “Bir kez gerçeklikten kopuldu mu düşünce ile realite arasında doğan gerilim ve bunun doğurduğu savrulma, ideolojinin içe kapanmasına yol açmaktadır. Gerçeklikten kopuşun doğurduğu açık, ideolojik sertleşme ile telafi edilmeye çalışılmaktadır. Bütün dogmatiklerin gerçeklikten ve dünyadan nefret etmelerinin nedeni burada yatmaktadır. Zira geçmiş, şu anda var olmayan bir şeydir. O gerçek değil, kurgu olarak vardır. O nedenle geçmişin kendisini onayladığını iddia eden bir söylem bunu temellendirecek kanıtlara ihtiyaç duyar.” (Evkuran, 2019, 193).

Evkuran çalışmanın son kısımlarında mevcut sosyo-politik durumu da dikkate alan bir değerlendirmede bulunarak bazı öneriler sunmaktadır: “Şu halde en genel anlamda teolojik olarak yapılacak işlerin başında, duyarlılığı belirli bir akıl yürütme ekseninde arttırmak gelmektedir. Zira özellikle Orta Doğu kendi inancına son derece bağlı, samimi ve duyarlı insanların birbirlerine karşı sergilediği haksızlık ve zulümlerle doludur. O halde dini duyarlılığı arttırmak için çalışmak çözüm değildir. Eğer düşünce sağlıklı işlemiyorsa kesin inançlıların sayısını arttırmak, dünyayı cehenneme çevirmek anlamına gelir. Sağlıklı ve daha insancıl bir akıl yürütme eşliğinde ilerlemiyorsa *dindarlık* kesinlikle tüm sorunların kaynağıdır. Dinin amacının ne olduğu, insana niçin peygamber gönderildiği, din-insan ilişkisinde korunması gereken değerlerin hangileri olduğu, insanın yeryüzündeki serüveninde ve Allah ile olan ilişkisinde rolünün ne olduğu konularında İslam dünyasında köklü bir sorgulamanın yapılması gerekmektedir. İslam'ın mesajının ve Hz. Peygamberin mücadelesinin bizim için ne anlam ifade ettiği üzerinde akıl yürütmek, diğer kültürlerin iddialarını da hesaba katarak bir Müslüman aydınlanması için temeller atmaya çalışılmalıdır.” (Evkuran, 2019, 211). Daha önce

yayınlanan yedi makalenin bir araya getirilmesiyle oluşturulan bu kitapta, her bir makalenin sonundaki kaynakça birleştirilerek topluca bir kaynakça oluşturulmuştur ve sonuna da bir dizin eklenmiştir. Evkuran'ın son dönemlerin de gündemini oluşturan kimi konulara yönelik oluşturduğu çalışması yoğun bir çabanın ve düşüncenin ürünüdür. Modern dönemdeki insanların ve özellikle gençlerin dini/felsefi konularda gündemlerinin odağında yer alan önemli kavramların/ekollerin ele alınması eseri daha da popüler ve değerli kılmaktadır. Yine gençlerin kimlik arayışlarında kendilerine rehberlik yapacak önemli açılımları ve referansları da bu kitapta bulabilecekleri de söylenmelidir. Bu çalışmanın entelektüel, sosyal, kültürel ve düşünsel hayatımıza katkı sağlayacak değerli bir eser olduğunu ifade edebiliriz.